

Bokbål och höjda hyror

Queerhistoriens villkor sedda genom en bibliotekskatalog

DET ÄR DEN 10 maj i Berlin. Förväntansfulla studenter samlas vid operan, efter att ha lyssnat på den nya pedagogikprofessorns tal i universitetsbyggnaden invid. Dagen har varit småkall och kvällen regnig, så brasan kommer att värma gott. Skärmmössorna vänds mot bålet mitt på torget. Kanske funderar någon på professorns ord: "Det vi idag avvisar är det gift som samlats under en tid av falsk tolerans" (Verweyen 2000, 147).¹

Snart ska böckerna brännas.

Förbud, frånvaro, tystnader – den queera historien kan beskrivas som dömd, gömd och glömd, inte bara utifrån det perspektiv Michel Foucault beskrev som en repressionshypotes. Snarare än att se de diskursiva glappen som hinder i vägen för att upptäcka och upprätta en sömlös identitetsideologisk kontinuitet av det slag Foucault kritiserade, har forskare också närmat sig de historiska hållrummen som källor i sig själva: vad säger oss det som inte sägs? Hur kan vår förståelse av kropparnas och njutningarnas historia nyanseras – och störas – av vad vi inte vet? Heike Bauer sammanfattar denna närläsning mellan uttraderade rader: "silences, gaps, and omissions, as much as concrete evidence, tell a story about past lives and the norms and power relations that shaped them" (Bauer 2017, 9). Men går det att se något mer än normer och maktutövning där bara aska verkar återstå? Här vill jag skissa på en historieskrivning som utvidgar och vrider på synen på den queera historien som förtryckt och förintad – och visa på hur de kunskapsresurser i form

av bibliotek och arkiv som skapas inom sexualpolitiska rörelser hotas av mer än nazister och bokbål.

Ett bibliotek för vår goda sak

Om bokbålet här är symbolen för förtryckets historia, vilken historia kan då berättas om böckerna?² För där böcker bränns, har de först också samlats. Många av de volymer som nazister kastade åt lågorna på Opernplatz under majkvällen i Berlin 1933 hade under flera årtionden medvetet samlats för att skapa ett bibliotek "för alla de som vill upplysa sig om den homosexuella frågan" (Anonym [1905], [1]). Den 15 maj 1897 grundades Vetenskapligt-humanitära kommittén (Wissenschaftlich-humanitäres Komitee – WhK) i läkaren Magnus Hirschfelds lägenhet, några kilometer väster om platsen för det framtida bokbålet. Organisationens huvudsakliga syfte var att verka för ett avskaffande av den tyska strafflagens paragraf 175, som kriminaliserade sex mellan män. Man ville också bedriva mer allmän upplysningsverksamhet kring frågor rörande vad man med ett biologiserande språkbruk förstod som "sexuella mellanformer" – en spretig kategori som innefattade mycket av det som idag skulle kunna kallas HBTQI-personer – för att bidra till socialt erkännande av dessa. Att egna bibliotek kunde vara viktiga i sociala rörelser var något som låg i luften: inom arbetar-, kvinno-, väckelse- och nykterhetsrörelserna startades runt sekelskiftet självorganiserade bibliotek för att sprida nya idéer, arbeta med folkbildning och bidra till att skapa motoffentligheter. Även om det inte går att tala om någon (homo)sexualpolitisk folkrörelse i egentlig mening vid seklets början, går det att se kopplingar till denna tradition av gräsrotsbildning då WhK i oktober 1904 lanserade planerna på att skapa ett bibliotek "för vår goda sak", vilket skulle ge "våra mindre bemedlade vänner" möjlighet att "närmre bekanta sig med relevant litteratur" (Hirschfeld 1904, 8). Redan i mars året därpå efterlystes ytterligare en bokhylla i organisationens nyhetsbulletin – boksamlingen växte snabbt.

Ganska precis halvvägs mellan Hirschfelds lägenhet, där WhK:s bibliotek började byggas, och platsen för nazisternas bokbål låg 1919 en imponerande byggnad, kallad Palais de Ville, vid ett gatuhörn i norra

kanten av den lummiga Tiergartenparken. Huset hade uppförts 1871, samma år som paragraf 175 infördes i det förenade Tysklands gemensamma strafflag. Innan första världskriget var det tänkt att direktören för de kungliga teatrarne skulle flytta in i huset. Men så kom kriget, och efter det de republikanska revolterna och reformernas samhällsömdaningar. I denna turbulens kunde huset köpas loss med medel från den för ändamålet grundade Magnus-Hirschfeld-stiftelsen, och i juli 1919 invigdes lokalerna som Institutet för sexualvetenskap.³ Att verksamheten kallades vetenskaplig och ett institut var inget som hindrade att huset i praktiken också blev en sorts sambandscentral för stora delar av Weimarrepublikens politiska sexualreformrörelse – bland annat fick WhK sitt huvudkontor där. Snart hade organisationens svällande bokbestånd flyttats in och ställts upp i hyllor.

Adelheid Schulz, anställd som institutets hushållerska från 1928 till 1933, pekade i en intervju från 2002 ut ett rum invid köket på bottenvåningen som husets bibliotek (Baumgart 2003, 6). Men även i andra rum fanns det gott om böcker, inte minst eftersom institutet också fungerade som bostad för Hirschfeld och flera andra som arbetade där. Så småningom flyttades biblioteket till större utrymmen i grannfastigheten, som köpts till för att låta institutets verksamhet expandera. Som en separat samling fanns också, i ett låst rum, ett ”imponerande antal pornografiska böcker” (Levy-Lenz 1954, 375). I vilken mån det upprätthölls några tydliga gränser mellan vad som utgjorde WhK:s bibliotek och vad som var Institutet för sexualvetenskaps samlingar är oklart – ett antal av de böcker som bevarats har stämplat från båda organisationerna, och även från Magnus-Hirschfeld-stiftelsen eller Hirschfelds stämplade namnteckning. Att Hirschfeld som person fungerade som ett nav för flera olika verksamheter i huset kan nog ha gjort gränserna något flytande – och var inte okontroversiellt. Efter en konflikt om WhK:s politiska strategi – och hur organisationens ekonomi hanterades – lämnade Hirschfeld ordförandeskapet 1929. Ett av den nya ledningens första beslut var att flytta ut från Institutet för sexualvetenskap, men i beskrivningen av verksamheten i de nya lokalerna nämns inget bibliotek. Sannolikt blev åtminstone delar av boksamlingen kvar i institutets hyllor, som beräknas ha rymt nägonstans mellan 10 000 och 20 000 volymer.

Avsedd för förstörelse!

Vid halv tio på morgonen lördagen den 6 maj 1933 var hushållerskan Schulz ensam i byggnaden när en blåsorkester närmade sig. In i receptionen kom två nazister och frågade efter "juden Hirschfeld" (Baumgart 2003, 4). Då Schulz svarat att han befann sig utomlands stormade ett stort antal unga män i vita skjortor och mörka knäbyxor in genom entrén. Medan blåsorkestern lockade nyfikna åskådare utanför gick männen från rum till rum, slog sönder inredning och började bära ut böcker och arkivmaterial till väntande lastbilar. När de till slut gav sig av satte sig Schulz vid ett skrivbord och betraktade ödeläggelsen. "Rädd blev jag först efteråt, då jag tänkte att nazisterna skulle komma och föra bort även mig. Det gjorde de ju med många. Och det var då jag blev rädd. Senare ville jag se vad som blev av huset. Men det gjorde jag aldrig – allt gjorde så ont" (Baumgart 2003, 7).⁴

Onsdag kväll. Nu har böckerna bränts. Bålet, bestående av böcker från flera offentliga och privata bibliotek i Berlin, bevittnades av den polske journalisten Antoni Sobański, av sina homosexuella vänner kallad greve Tonio:

Ceremonin tar slut. Människomassan skingrades snabbt. Elden slocknade långsamt. Brandkåren hjälpte till med att spola vatten och askan förvandlades till slam. I denna gegga letade nu alla efter souvenirer. [...] Jag själv fick med mig två troféer. Den ena en stor reklamaffisch, uppklistrad på kartong, för Remarques roman "På västfronten intet nytt". [...] Den andra var ett postkort, ett anmälningsformulär för att gå med i Världsförbundet för sexualreform. Under förbundets officiella adress stod, inom parentes, "Dr. Magnus Hirschfeld". (Sobański 2007, 40–41)

Souvenirer, troféer eller, med biblioteket som martyrer, relikier – samlandet av spillrorna kan tillskrivas olika betydelser: voyeuristisk nostalgi, skrytsam narcissism eller ömsint vårdande vördnad. Oavsett vilka motiv som kan tänkas ligga bakom kan fragmentens materiella existens säga oss något om att totalitarismens fantasi om allmakt och total kontroll är just en fantasi. Genom slumpen eller motståndet, förbiseendet eller

försynen, på ett eller annat sätt undkommer något, en rest som glider mellan maktens fingrar.

Interiörbild från Institut für Sexualwissenschaft, tagen efter plundringen 6 maj 1933. Fotografen är okänd – bilden publiceras med tillstånd från Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft i Berlin, i vars samlingar bilden är bevarad.

Ett fotografi från det plundrade institutet visar ett rum med ett bord mitt på golvet och hyllor utmed en vägg. Papper ligger utströdda på golvet och bordet och hyllorna gapar tomma. Eller nästan tomma – på ett par hyllplan ligger häften och band i högar eller står lätt lutade mot varandra. Hur kom det sig att de inte blev bortforslade? Och vart tog de sedan vägen? Blev de någon annans souvenirer, eller gick de förlorade utan bokbålets symbolmättade ceremonier?

Att enskilda böcker klarade sig undan elden innebär inte att nazistregimen misslyckades i sin ”kampanj mot den otyska andan”. Vad som skulle utplånas var inte nödvändigtvis böckerna i sig själva, utan det sammanhang de befann sig i, den infrastruktur som gjorde dem till-

gängliga för en åtminstone potentiellt progressiv användning och lät dem läsas som källor till igenkänning, horisontvidgning, kamp och frigörelse. Att skapa rädsla och osäkerhet hos de som funnit hopp och sammanhang i biblioteket var ett minst lika viktigt mål som att förstöra själva böckerna. Många av de verk i samlingarna som knöt närmast an till det vetenskapliga hos Institutet för sexualvetenskap och Vetenskapligt-humanitära kommittén speglade och reproducerade dessutom vissa föreställningar om kroppar och begär som det nya styrets sexualideologer utan större bekymmer kunde integrera i en repressiv ordning. Texterna i sig bar inte på någon absolut och inneboende radikalitet, utan kunde – som alla texter – läsas och användas på olika sätt. Identifierandet och kategoriserandet av ”sexuella mellanformer” som legat till grund för rättighets- och reformarbete kunde också vara en utgångspunkt för att peka ut dessa grupper som avvikande och problem.

Efter att böckerna forslats bort från institutsbyggnaden rapporterade berlinska tidningar att ”flera doktorer från olika fakulteter är upptagna med att granska de inlämnade arbetena för att till varje pris undvika att viktiga vetenskapliga verk, som kanske bara finns i ett exemplar i världen, faller offer för förstörelse” (Herzer 2017, 376). De volymer som inte höll måttet kunde förses med en prydlig anteckning: ”Enligt rikspresidentens förordning av den 28 februari 1933 avsedd för förstörelse!” De böcker som å andra sidan ”räddades” genom denna nogsamma sortering kunde sedan införlivas i Tredje rikets samhällskropp genom att uppgå i Preussiska statsbibliotekets samlingar, men försedda med etiketten ”Secr.”, vilken hänvisade dem till ett slutet magasin varifrån endast ”pålitliga” besökare fick beställa fram dem.

Litteratur för vår rörelse

Vad nazistiska doktorer kan ha bedömt som vetenskapligt värdefullt (eller ekonomiskt – delar av de plundrade samlingarna såldes, somligt till Hirschfeld själv i hans franska exil) säger mycket lite om vad som är värdefullt ur andra perspektiv. Någon samlad bild av vad som gick förlorat i lågorna, eller på andra sätt skingrades för världens vindar, är svårt att få. Ingen förteckning av samlingarna från Institutet för sexualveten-

skap har bevarats. Men från de tidiga dagarna av WhK:s bibliotek finns faktiskt en katalog som kan ge en liten inblick – eller rättare sagt två kataloger som ger viss diakroni. Tillsammans med månadsrapporterna i september 1905 och juli 1906 skickades tryckta häften till WhK:s medlemmar, där biblioteksbeståndet fanns förtecknat. En tredje katalog ska ha tryckts i december 1906, men av denna är inget bevarat exemplar känt. Även de två första är sällsynta: den första katalogen är idag känd i tre exemplar, den andra i två. Vad vittnar då dessa överlevare om? Vad var det för ”relevant litteratur” som WhK menade skulle kasta befriande ljus över ”den homosexuella frågan”?

I den första förteckningen, som alltså sammanställdes knappt ett år efter att WhK:s biblioteksplaner lanserades, listas 485 skrifter ordnade alfabetiskt efter upphovspersonens efternamn. I några fall förtecknas flera exemplar (upp till sju) av samma titel, vilket innebär att det sammantaget i samlingen fanns 358 olika verk. Varje bok är numrerad enligt ett system som möjligtvis representerade den ordning i vilken böckerna stod i sina hyllor, eller åtminstone indikerade en tematisk indelning. Nummerserien 1 till 149 skulle i så fall kunna rubriceras som bibliotekets medicinska avdelning, mellan nummer 150 och 249 samlas årgångarna av kommitténs årsbok i flera exemplar, intervallet 250 till 449 har getts åt verk med kulturvetenskapliga perspektiv (inklusive historia och vissa sociala frågor), mellan 450 och 599 hittar vi skönlitteratur, från 600 till 819 listas verk med juridiskt fokus och numren 820 till 909 har getts till en spretig samling verk som kanske skulle kunna kallas rörelselitteratur – verk om kön och sexualitet med mer eller mindre explicita filosofiska eller kritiska anspråk. En sammanfattande överblick över bokbeståndet, så som det presenteras i den första katalogen, ser med dessa kategoriseringar ut som följer:

- Medicin – 61 verk (73 exemplar)
- Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen – 8 verk (41 exemplar)
- Kulturvetenskap – 88 verk (99 exemplar)
- Skönlitteratur – 92 verk (108 exemplar)
- Juridik – 44 verk (55 exemplar)
- Rörelselitteratur – 68 verk⁵ (109 exemplar)

KATALOG

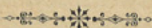
der

Bibliothek

des

Wissenschaftlich - humanitären Komités

Charlottenburg, Berlinerstrasse 104.

Auszug aus der Bibliotheks-Ordnung.

Die Ausgabe der Bücher ist an den Wochentagen für die Zeit von 10—12 Uhr vormittags und von 4—6 Uhr nachmittags vorgesehen.

Die Benutzung der Bibliothek soll zu folgenden Bedingungen stattfinden: a) Jeder Leser hat ein Pfand von Mk. 3,00 zu hinterlegen. b) An Leihgebühren sind pro Band und Woche 20 Pfg. zu entrichten. (Von kleineren Brochüren gelten 2—3 für 1 Band). Ausserdem werden bei Vorauszahlung 20 Lesemarken für 3,00 Mk. ausgegeben. (Jede Marke gilt für einen Band und eine Woche.) c) Sämtliche Portokosten sind von den Lesern zu tragen. d) Ueber jedes entlehene Buch ist auf vorgedrucktem Formular zu quittieren. e) Es werden für Berlin 1 Band, für auswärts bis 3 Bände auf einmal verabfolgt, wobei zu beachten ist, daß die verschiedenen Bände eines zusammengehörigen Werkes als einzelne Bände gelten. f) Die ausgegebenen Bücher müssen spätestens nach 4 Wochen wieder abgeliefert werden. In Ausnahmefällen kann auf besonderes Ersuchen der Ausleihtermin um 1 Woche verlängert werden. Wer binnen 4 resp. 5 Wochen die entlehnen Bücher, trotz dem Mahnung erfolgte, nicht zurückgegeben hat, verpflichtet sich, den Betrag zu ersetzen. g) Die entlehnen Bücher sind sorgfältig und gewissenhaft zu behandeln. Bei Beschädigung oder Verlust muss voller Ersatz geleistet werden.

Die so erzielten Einnahmen sollen lediglich für Bibliothekszwecke (Neuanschaffungen, Einbände, Kataloge, Drucksachen etc.) Verwendung finden, worüber besonders Buch geführt wird.

Nachträge zu diesem Katalog werden je nach Bedarf erscheinen.

An die Freunde des Wissenschaftlich-humanitären Komités richten wir an dieser Stelle die ergebenste Bitte, unsere Bibliothek, die vor allem auch für diejenigen bestimmt ist, die sich über die homosexuelle Frage aufklären bzw. über dieselbe literarisch arbeiten wollen, durch Ueberweisungen, Schenkungen und letztwillige Verfügungen in ihrem Besitz befändlicher Werke, Broschüren, Zeitschriften freundlichst fördern zu wollen.

*Förstasidan av Vetenskapligt-humanitära kommitténs bibliotekskatalog
från september 1905. Bilden visar det exemplar som finns i samlingarna hos
Queerrörelsens Arkiv och Bibliotek, Göteborg. CC0*

Den löpande numreringen i olika kategorier skulle visa sig ställa till problem vartefter biblioteket växte. I den andra versionen av katalogen, sammanställd nio månader efter att den första skickats till WhK:s medlemmar, har samlingen nästan fördubblats till 666 olika verk i sammanlagt 941 exemplar. Den stora tillökningen har fått avdelningarna för medicin, kulturvetenskap och skönlitteratur att växa ur sina tidigare tilldelade nummerserier. Efter kategorin för rörelselitteratur tar i den nya katalogen en andra nummerserie för skönlitteratur vid från 1000, vid 1500 fyller fler medicinböcker på och de kulturvetenskapliga tillskotten har fått nya nummer från 1800. Från den första katalogen har 28 böcker fallit bort. Överblicken över beståndet ger nu denna bild:

- Medicin – 140 verk (188 exemplar)
- Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen – 9 verk (47 exemplar)
- Kulturvetenskap – 171 verk (209 exemplar)
- Skönlitteratur – 211 verk (250 exemplar)
- Juridik – 71 verk (87 exemplar)
- Rörelselitteratur – 108 verk (160 exemplar)

Kategoriseringar är sällan särskilt entydiga, och rubrikerna här ovan är efterhandskonstruktioner som kan ha formulerats annorlunda av de som ordnade bibliotekets hyllor. Som ett tecken på gränsdragningarnas komplexitet är det också intressant att antalet verk som återfinns i mer än en kategori har ökat från fyra i den första katalogen till 37 i den andra. I detta övergripande perspektiv blir det ändå tydligt att WhK:s fokus på juridik och medicin – arbetet med att avskaffa paragraf 175, som underbyggdes av teorier om biologiska grunder för samkönat begär och könsöverskridande – inte återspeglas i särskilt hög grad i organisationens bibliotek. De största avdelningarna är i stället skönlitteratur och kulturvetenskap. Tillsammans med vad som här kallas rörelselitteratur utgör dessa nästan två tredjedelar av bokbeståndet. Vartefter biblioteket utvecklades – i synnerhet efter flytten till Institutet för sexualvetenskap – är det dock inte säkert att denna karaktär på beståndet förblev likadan. Den kategori som ökat mest mellan de två katalogvarianterna är medicin, och den tendensen kan

mycket väl ha fortsatt efter 1906. Biblioteket var i hög grad beroende av donationer, och utformades efter intressena och perspektiven hos de personer som bidrog med och efterfrågade litteratur. Även om den initiala förhoppningen var att biblioteket skulle vara till för ”våra mindre bemedlade vänner” (Hirschfeld 1904, 8) kom verkligheten att se annorlunda ut: i maj 1906 rapporterades att ”bibliotekets huvudsakliga användare är läkare och författare som arbetar med litteratur för vår rörelse” (Hirschfeld 1906b, 118).

Ytterligare några breda penseldrag kan bidra till bilden av biblioteket. Det klart vanligaste språket i de förtecknade verken är tyska, men här finns också franska (55 exemplar i 1906 års katalog), nederländska, (20), engelska (14), italienska (8), latin (5) och danska (1). Den äldsta boken är Gaspard Bauhins *De hermaphroditum monstrosorumque partuum natura*, en nästan 600-sidig redogörelse för mytologiska, medicinska och juridiska aspekter av kroppsliga variationer, bland annat vad som idag skulle kallas intersextillstånd, tryckt i den tyska staden Oppenheim 1614. Detta är en av de 28 böcker som förtecknas i den första katalogen, men sedan försvinner – om det handlar om att boken förkommit eller något annat är svårt att säga. I katalogen från 1906 listas annars ytterligare en bok från 1600-talet, fyra från 1700-talet och tolv från 1800-talets första hälft. Sedan ökar antalet markant:⁶

- 850–1874: 27 exemplar
- 1875–1884: 28 exemplar
- 1885–1894: 100 exemplar
- 1895–1899: 171 exemplar
- 1900–1904: 407 exemplar
- 1905–1906: 179 exemplar

Apropå böckernas utgivningsår går det att notera att åldersprofilen för de verk som tillkommit i den andra katalogen inte skiljer sig nämnvärt från den för verken i den första katalogen – annat än, så klart, i det att en mängd böcker från 1905 och 1906 tillkommit i den senare. Detta kan tolkas dels som att samlingen fortfarande var i en uppbyggnadsfas – det går att anta att när beståndet stabiliserats skulle tillskotten främst ha

utgjorts av ny utgivning – dels som att donationer snarare än egna inköp var grunden för bibliotekets förvärv – troligtvis skulle en högre grad av egna inköp ha inneburit fler titlar från det senaste utgivningsåret.

En större gåva

Donationernas betydelse blir tydlig vid en genomgång av WhK:s månadsrapporter, där det från januari 1905 till augusti 1908 i stort sett månatligen meddelas vilka böcker som skänkts till biblioteket.⁷ Sammantaget går här 325 enskilda verk att identifiera, samtidigt som flera donationer redovisas översiktligt som, till exempel, ”14 böcker och broschyrer”, ”20 värdefulla böcker, som mest behandlar frågor om könslivet”, ”en större gåva” eller bara ”etc.”. Dessa bidrag var viktiga för samlingens uppbyggnad, men de frivilliga donationerna innebar också att många dubletter kom in. I månadsrapporterna går det att räkna till minst 83 donerade volymer av WhK:s egna årsböcker, vilket kan tyckas överflödigt. Vid ett par tillfällen framgår dock att det förekommit byteshandel med privatpersoner eller bokhandlare, där övertaliga årsböcker bytts mot andra titlar.

Att författare skänkte exemplar av sina egna verk var inte ovanligt – bland de 17 författare som skickade in en eller flera titlar syns till exempel den italienske kriminologen och skullmätaren Cesare Lombroso, den brittiske sexologen Havelock Ellis, den danske juristen och historikern Poul Andræ och den norske psykiatrikern Henrik Dedichen (som i januari 1906 donerade tre verk, som av någon anledning inte tagits med i katalogen ett halvår senare). Andra internationella bokdonatorer från månadsrapporternas listor är H. J. Schouten (Nederländerna) och de anonyma J. F., J. N., L. S. Paris No. 57 och V. V. (alla från Österrike), Sch. och W. (Ryssland), Joseph P. (Turkiet) och slutligen W. v. B., som sommaren 1906 skickade ett exemplar av WhK:s senaste årsbok från Stockholm. Svenska spår bland donationerna är annars svåra att hitta: ett exemplar av Uppsala-professorn Nathan Söderbloms bok *Die Religionen der Erde*, men inget mer.⁸ Det allra mesta som skickades till biblioteket, även från andra länder, är tyskt material – med det stora undantaget av böckerna från den nederländske H. J. Schouten. Hubertus Johannes Schouten hade

publicerat två artiklar i WhK:s årsbok 1905 och 1906, och skulle, under pseudonymen G. Helpman, komma att skriva ett antal pamfletter för homosexuellas rättigheter. Hans relativt internationella beläsenhet kan ses i de volymer han skickade till Berlin. Av tolv titelgivna verk var sex på franska, fem på nederländska och en på italienska – och därutöver ”några små holländska och tyska broschyrer” (Hirschfeld 1906a, 47).

Av de 89 personer som nämns i bokdonationsrapporterna har tre vad som skulle kunna kallas kvinnligt kodade namn: Frau Mathilde Lange-v. Lüderitz, Fräulein Luise och Mad. Claire Seliger. Fler kan så klart gömma sig bakom de initialer som anonymiserar de flesta av donatorerna, men även i katalogerna är den manliga dominansen stor: i förteckningen från 1906 har knappt 5 procent av böckerna kvinnliga författare – en liten ökning från den första katalogen, men som jämförelse ändå bara hälften av antalet exemplar med Magnus Hirschfeld som upphovsperson.

Några övriga inblickar i bibliotekets utveckling går också att få från månadsrapporterna, som alltså fortsatte ge uppdateringar även efter att den sista tillgängliga katalogen trycktes. I början av 1907 går det till exempel att läsa om en förestående ”revision” av biblioteket. För att beståndet ska kunna inventeras uppmanas alla som lånat böcker att lämna tillbaka dessa senast fredag 8 februari. Därefter får lån bara göras ”om låneblanketterna är ifyllda enligt bestämmelserna” (Hirschfeld 1907a, 39). Mot slutet av den studerade perioden går det att ana att beståndet nått en viss grad av mättnad, då två stora donationer (redovisade i december 1907 respektive juni 1908) kommenteras med anmärkningen att nytillskotten mest utgör dubletter av sådant som redan finns i hyllorna. Att den tidigare nämnda sammanblandningen mellan Hirschfeld som person och Vetenskapligt-humanitära kommittén som organisation var ett återkommande dilemma anas i en notis från juni 1907, då Eugen Wilhelm, som under pseudonymen Numa Praetorius hade hand om bokrecensionerna i WhK:s årsbok, bad de som skickade in recensionsexemplar (som, kan vi anta, sedan införlivades i biblioteket) att ”inte förse dessa med en personlig dedikation till herr doktor Hirschfeld” (Hirschfeld 1907b, 123).

Märklig passion och hemliga synder

På detaljnivå kan de två bevarade katalogerna inte säga så mycket om vad som stod i hyllorna i huset vid den vårgörnskande parken när nazisterna kom den där måndagsmorgonen i maj 1933, och ännu mindre om vad som brändes upp bredvid operan fyra dagar senare. Under den korta tiden mellan sammanställandet av katalogversionerna, från september 1905 till juli 1906, ser vi att 28 böcker försvunnit, och inte alla titlar som donerades fördes in i förteckningen. Åren fram till plundringen av Institutet för sexualvetenskap innebar stora tillskott till biblioteket, men sannolikt också ett visst bortfall beroende mer på slump och slarv än censur och biblioklasm. De organisatoriska hopflätningarna och separationerna under 1920-talet gör det också svårt att riktigt veta vad som hamnade var då WhK flyttade ut från institutionsbyggnaden. Men i katalogernas uppräddning av författare och titlar går det ändå att se en potential, ett vittnesmål om vad som en gång fanns och hade kunnat finnas kvar.

Det största värdet hade kanske samlingens potential just som samling, skapad och omgiven av en rörelse, öppen för inspirerande botaniserande och associationer mellan enskilda verk. Att biblioteket fanns samlat och tillgängligt hos en organisation med en sexualpolitisk reformagenda och ett stort nätverk av aktivister och akademiker innebar något annat än att samma böcker skulle stå utspridda i olika allmänna biblioteks hyllor eller slutna magasin. Förlusten av biblioteket var en förlust av en mångfald och ett sammanhang. Men enskilda verk gick också förlorade – i katalogerna finns böcker som inte längre finns.

Fyra titlar från dessa WhK:s tidiga bibliotekskataloger går idag inte att hitta hos något av de över 10 000 bibliotek eller institutioner som samlas i databasen WorldCat, världens största samkatalog. Om de trots allt finns bevarade, i privata händer eller oförtecknade bibliotekssamlingar, är de svåråtkomliga för forskare och andra läsugna. Genom att leta i historiska annonser, recensioner och bibliografier går det ändå att få fram viss information om dem. Den mest välbeskrivna av de fyra är en roman av Olga Hallin: *Eva's Sohn: Eine psychologische Novelle* ("Evas son: En psykologisk novell"), publicerad 1894. Genom utförliga recensions-

citat i en förlagsannons får vi veta att boken skildrar Florenz/Florence Marinna, "en ung, briljant violinist, som tillsammans med sin tvilling-syster uppfostrats som flicka av sin far". Då hen under en konsertturné träffar en berömd kompositör "utvecklas en djup tillgivenhet mellan de båda, som mellan man och kvinna (kompositören tar naturligtvis Florence för en flicka) och Florence undkommer den fruktansvärda tudelningen av sin natur genom att begå självmord" (Saladin 1897, [351–352]).

Om de övriga tre är uppgifterna mer knapphändiga. Att författaren till *Welche Mädchen dürfen heiraten?* heter Prager framgår av WhK-katalogen, och i en bibliografi över utgivningen från Max Spohrs förlag – där WhK:s årsböcker och mycket annat på sexualpolitiska teman trycktes – framgår både att förnamnet var Fritz, att bokens fullständiga titel fortsatte *und welche nicht?* (alltså "Vilka flickor bör gifta sig, och vilka inte?") och att ett exemplar, åtminstone 2002, fanns i privat ägo (Lehmstedt 2002, 253). Med katalognumret 590 borde författaren Hanns Fuchs bok *Die Hand der schönen Frau Ines* ("Den vackra fru Ines hand") rimligtvis vara en roman, och av diverse samtida annonser går det att se att den publicerades 1904, med den suggestiva undertiteln *Die Geschichte einer seltsamen Leidenschaft* ("Berättelsen om en märklig passion"). Suggestiv är också den sista titeln: *Die heimliche Sünde und ihre Folgen* ("De hemliga synderna och deras följder"). Från en förlagsförteckning går det att sluta sig till att den tryckts senast 1880 av Verlag des Traktathauses i Bremen, men författaren är anonym (Russell 1881, sp. 448). De flesta som vid den tiden talade om "hemlig synd" syftade på onani, och det går att misstänka att "följderna" som berättades om inte menades vara särskilt positiva.

Böcker som har bedömts vara unika

Vad finns då kvar av biblioteket idag? Den största samlingen av böcker med anknytning till Institutet för sexualvetenskap hittas nu hos Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft i Berlin, i vars hyllor 43 titlar återförenats efter många år och till stora delar okända öden. Hemma hos enskilda samlare och i ett fåtal bibliotek är ytterligare ett par dussin exemplar kända. En sammanlagd uppskattning landar på runt 80 böcker. Ibland

dyker någon ny gammal volym upp på antikvariat, i biblioteksmagasin eller, som med ett exemplar av Heinrich Stadelmanns roman *Die Magie des Doktor Morinon*, i pappersåtervinningscontainrar (Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft u.å.). I och med ett projekt finansierat av Deutsches Zentrum Kulturgutverluste kommer Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft att skapa en digital katalog över de samlingar som en gång fanns i institutsbyggnaden – inte bara bestående av böcker utan även konst, arkivmaterial och "sexualetnologiskt material" samlat under Magnus Hirschfelds resor världen runt. Förhoppningsvis kommer denna katalog att göra det lättare att identifiera – och möjligtvis åter föra samman – sådant som skingrades vid nazisternas plundring för 90 år sedan.

Tanken på egna bibliotek "för vår goda sak" har levt vidare, även om den goda saken har formulerats på olika sätt – från upplysning om sexuella mellanformer, till sexuellt likaberättigande, frigörelse och hbt-rättigheter eller queer kritik av kropparnas och njutningarnas ekonomi. När International Association of Lesbian and Gay Archives and Libraries i slutet av 1980-talet gjorde en sammanställning av rörelsernas arkiv och bibliotek listades över 100 organisationer som samlade och spred lesbisk litteratur, bögerättelser, transteorier och annat queert, från Mexiko till Nya Zeeland. I Sverige kom den främsta samlingen att byggas upp inom RFSL, med någonstans mellan 8 000–10 000 titlar i förbundsbiblioteket i Stockholm. Där fanns volymer från det korrespondensbibliotek som från slutet av 1950-talet bedrevs av Albatross, RFSL:s landsortsavdelning, där fanns böcker som skänkts till föreningen av medlemmar och där fanns inte minst böcker som köpts in genom bokhandeln Rosa Rummet under 1980- och 1990-talen.

Men liksom med WhK:s bibliotek en gång i tiden är det svårt att veta vad som faktiskt stod i hyllorna hos RFSL. När det 2017 aviserades hyreshöjningar från RFSL:s privatiserade hyresvärd, och föreningen beslutade krympa sina lokaler, var biblioteket en av verksamheterna som avvecklades. En katalog över beståndet ryktas ha funnits på en hårdisk, men om det stämmer har den ännu inte kunnat hittas. För att åtminstone delar av biblioteket skulle kunna leva vidare kontaktades olika bibliotek som erbjöds överta det de var intresserade av. På så sätt

hamnade 345 titlar hos Kungliga biblioteket och 144 titlar skickades till Linnéuniversitetets bibliotek i Växjö. Utan vetskap om planerna på RFSL:s biblioteksupplösning hade under hösten 2017 ett arbete påbörjats i Göteborg för att starta en förening för att omhänderta och tillgängliggöra queerhistoriskt material – QRAB, Queerrörelsens Arkiv och Bibliotek. Genom en lycklig slump fick jag, som var en av de som planerade projektet, höra talas om vad som var på gång i Stockholm och kunde ta tåget för en improviserad räddningsaktion. Det slutade med att 562 titlar från RFSL:s bibliotek togs omhand av QRAB. Tusentals titlar såldes sedan på loppis eller skänktes till Stadsmissionen, där stora delar troligtvis skickades till förbränning.

Fanns då något värt att rädda i RFSL:s boksamling? Återigen går det att se biblioteket som något större än summan av de enskilda böckerna, ett sammanhang som gick förlorat. Den som intresserar sig för de queera läsningarnas historia skulle till exempel ha kunnat få en rik inblick i vilken skönlitteratur RFSL:s medlemmar speglat sig i och sett som relevant för föreningen, även när denna kanske inte explicit skildrat HBTQI-teman. Men även de individuella verken kan vara värda att titta närmre på. I en kommentar med anledning av den mediala uppmärksamhet som biblioteksnedläggningen fick, skrev RFSL att personal från Kungliga biblioteket "har gått igenom samlingen systematiskt och tagit emot böcker som kompletterar KB:s samling" och att "böcker som har bedömts vara unika eller ha ett historiskt värde [...] slussats vidare till andra bibliotek" (RFSL u.å.). Bedömningar görs dock alltid utifrån i någon mån begränsade perspektiv och även systematiska genomgångar kan missa något. Här går inte att säga något om utifrån vilken kompetens eller enligt vilka principer de institutionella biblioteken gjorde sitt urval, men vad som går att se är resultatet. Av de böcker som Kungliga biblioteket övertog var 124 titlar (eller ca 36 procent av de som valdes ut) tidigare inte representerade i Libris, den nationella bibliotekskatalogen i Sverige. Motsvarande antal för Linnéuniversitetets bibliotek var 39 (ca 27 procent) i sammanhanget "unika" titlar. QRAB:s urval, som gjordes efter att Kungliga bibliotekets personal gjort sin genomgång, fokuserade på ämnesområden som traditionellt marginaliserats i histo-

rieskrivningar, som till exempel lesbiskfeministisk litteratur, skildringar ur icke-europeiska perspektiv och så kallad kiosklitteratur. Denna medvetet kompensatoriska strategi gav god utdelning: QRAB:s urval visade sig innehålla 433 titlar som inte går att hitta i Libris-katalogen (ca 77 procent av antalet böcker som övertogs). Troligtvis fanns dock många fler rariteter som gick ovissa öden – som loppisfynd eller fjärrvärmebränsle – till mötes.

Nu är inte allt som ses som unikt nödvändigtvis intressant, och siffror behöver inte säga mycket om historiskt värde. Att på några få timmar gå igenom hyllmeter efter hyllmeter efter hyllmeter för att välja ut vad som ska få plats i sex väskor att ta med på tåget till Göteborg är inte heller en idealisk utgångspunkt för långsiktigt hållbart kulturarvsarbete – andra ögon i andra situationer hade alldeles säkert gjort andra val. Men för att knyta ihop den röda tråden med det brända biblioteket i Berlin vill jag ge två exempel från de RFSL-biblioteksböcker som nu fått ett hem hos QRAB.

I en bunden volym samlas två nummer av Vetenskapligt-humanitära kommitténs meddelandeblad från 1929 och 1931. Varför det är just de två numren (25 och 30) och hur det kommit sig att de en gång hamnade i RFSL:s bibliotek är oklart. I numret från 1929 går det hur som helst att läsa flera inlägg om den då färska generationsväxlingen i WhK:s ledning – Magnus Hirschfeld avtackas hjärtligt och en genomgripande omorganisation utlovas, redan inledd med en flytt till nya lokaler. Numret från 1931 präglas av minnesord för Karl Besser, som intresserat sig för homosexuellas handstil och tidigare grundat ”avdelningen för grafologi och studiet av ansiktsuttryck” vid Institutet för sexualvetenskap, men bjuder också på en text om ”det klassmedvetna proletariats inställning till homosexualitet”.

Den andra exempelvolymen är i sig en raritet: tendensromanen *Männer zu verkaufen* (”Män till salu”) från 1931 av förläggaren Friedrich Radszuweit, som också gav ut tidskrifter för lesbiska och transvestiter. Vad som gör detta exemplar extra speciellt är en namnteckning från Eric Thorsell, en av RFSL:s grundare. Efter uppmuntran från Elise Ottesen-Jensen tillbringade han vårvintern 1932 i Berlin, för att studera vid Institutet för sexualvetenskap, och satt säkerligen många stunder i dess

bibliotek. Väl hemma i Surahammar igen packade han upp boken han köpt och satte genast i gång med att försöka organisera en svensk rörelse för homosexuellas rättigheter, samtidigt som rapporter från Tyskland meddelade att Nationalsocialistiska tyska arbetarepartiet blivit riksdagens största.⁹

När bokbålen åter ska brinna

Så rullar historiens hjul, från en överfull bokhylla i Berlin till sex väskor på ett tåg till Göteborg, från Tredje riket till en stockholmsk hyrespolitik. Och tillbaka till nazisterna – när Nordiska Motståndsrörelsens nättidning Nordfront uppmärksamade QRAB:s insats för att bevara queerlitteraturen dröjde det inte länge innan läsarkommentarerna knöt an till 1930-talet: ”Nu vet vi var de finns. Det är bara att hämta dem när bokbålen åter ska brinna” (Karl A, kommentar till Anonym 2018). Det är inte alltid lätt med tanke på dagens politiska situation, men jag vill gärna hoppas att det fortfarande är självklart för de allra flesta att ta avstånd från och bekämpa nazism, om inte för bokbålens skull så för människosynens. Men när det har gjorts, hur ser vi till att den queera historien inte lever på undantag eller blir hemlös? Hur gör vi för att den berlinska pedagogikprofessorns ord om ”en tid av falsk tolerans” inte också blir en utsaga om vår egen tid? Hur skapar vi ett samhälle, en rörelse och en framtid där de queera arkiven och biblioteken får plats, såväl symboliskt som fysiskt? Detta är i hög grad materiella problem, som handlar om villkoren för folkrörelser och social rättvisa i bredare bemärkelse. Men jag tänker också att det är viktigt att, när vi berättar historierna *i* de queera dokumenten och samlingarna, även lyfta fram historierna *om* de queera dokumenten och samlingarna. För arbetet med att bevara queer historia är i sig själv queer historia, och det är trots allt inte bara segrarna som skriver historien – de som skriver historien skriver historien.

OLOV KRISTRÖM är bibliotekarie och en av grundarna av Queerrörelsens Arkiv och Bibliotek, en förening som samlar, ordnar, bevarar och tillgängliggör dokumentation av queer kamp och kultur.

REFERENSER

- Anonym. [1905]. *Katalog der Bibliothek des Wissenschaftlich-humanitären Komités*. Charlottenburg: Fänger & Heimann.
- Anonym. 2018, Bibliotekarie "raddade" homopropaganda från att förstöras, *Nordfront*, 14 april 2018, <https://web.archive.org/web/20180516130507/https://nordfront.se/bibliotekarie-raddade-homopropaganda-fran-att-forstoras.smr>.
- Bauer, Heike. 2017. *The Hirschfeld Archives: Violence, Death, and Modern Queer Culture*. Philadelphia: Temple University Press.
- Baumgart, Manfred. 2003. Kaffeerunde mit Adelheid Schulz. *Schwule Geschichte: Zeitschrift für schwule Geschichtswerkstätten, Archive und Bibliotheken* 7: 4–16.
- Herrn, Rainer. 2022. *Der Liebe und dem Leid: Das Institut für Sexualwissenschaft 1919–1933*. Berlin: Suhrkamp.
- Herzer, Manfred. 2017. *Magnus Hirschfeld und seine Zeit*. Berlin: DeGruyter Oldenbourg.
- Hirschfeld, Magnus (red.). 1904. *Monatsbericht des Wissenschaftlich-humanitären Komités* 3, nr. 10.
- Hirschfeld, Magnus (red.). 1906a. *Monatsbericht des Wissenschaftlich-humanitären Komités* 5, nr. 2.
- Hirschfeld, Magnus (red.). 1906b. *Monatsbericht des Wissenschaftlich-humanitären Komités* 5, nr. 5.
- Hirschfeld, Magnus (red.). 1907a. *Monatsbericht des Wissenschaftlich-humanitären Komités* 6, nr. 2.
- Hirschfeld, Magnus (red.). 1907b. *Monatsbericht des Wissenschaftlich-humanitären Komités* 6, nr. 6.
- Lehmstedt, Mark. 2002. *Bücher für das "dritte Geschlecht": Der Max Spohr Verlag in Leipzig, Verlagsgeschichte und Bibliographie (1881–1941)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Levy-Lenz, Ludwig. 1954. *Erinnerungen eines Sexual-Arztes*. Baden-Baden: Wadi.
- Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft. u.ä. Ein Geschenk: Aus dem Institut für Sexualwissenschaft. Åtkomst 2023-02-25. [https://magnus-hirschfeld.de/bibliothek-und-archiv/samlungsschwerpunkte/ein-geschenk-aus-dem-institut-fur-sexualwissenschaft/](https://magnus-hirschfeld.de/bibliothek-und-archiv/sammlungsschwerpunkte/ein-geschenk-aus-dem-institut-fur-sexualwissenschaft/).
- RFSL. u.ä. Frågor och svar om nedläggningen av RFSL:s förbundsbibliotek. Åtkomst 2023-02-25. <https://www.rfsl.se/aktuellt/fragor-och-svar-om-nedlaggningen-av-rfsls-forbundsbibliotek/>.
- Russell, Adolph (red.). 1881. *Gesamt-Verlags-Katalog des deutschen Buchhandels: III*. Münster: Adolph Russell's Verlag.
- Saladin. 1897. *Jehova's gesammelte Werke: eine kritische Untersuchung des jüdisch-christliche Religionsgebäudes auf Grund der Bibelforschung*. Översatt av W. Thunderstruck. Leipzig: Selbstverlag des Uebersetzers.
- Sobański, Antoni. 2007. *Nachrichten aus Berlin 1933–36*. Berlin: Parthas.

- Thorsell, Eric. 1981. *En homosexuell arbetares memoarer: järnbruksarbetaren Eric Thorsell berättar*. Stockholm: Barrikaden.
- Verwey, Theodor. 2000. *Bücherverbrennungen: eine Vorlesung aus Anlass des 65. Jahrestages der "Aktion wider den undeutschen Geist"*. Heidelberg: Winter.
- Wolfert, Raimund. 2021. Vom Aufbau einer Sammlung: Betrachtungen zum Bestand der frühen WhK-Bibliothek. *Zeitschrift für Bibliothekswesen* 68(2): 83–96.

NOTER

1. Alla översättningar från tyska är gjorda av författaren.
2. Många varma tack till Raimund Wolfert för gemensamt researcharbete och hjälpsamma kommentarer – i Wolfert 2021 berättas delar av denna historia i närmare detalj.
3. Institutets historia finns utförligt beskriven i Herrn 2022.
4. Nazisterna kom tillbaka på eftermiddagen, inte för Schulz, men för att hämta ytterligare böcker och arkivmaterial. Vad beträffar huset påstås ibland att även själva institutbyggnaden brändes ned – men i själva verket övertogs den av olika regimtrogna verksamheter, som Tyska antikommunistiska föreningarnas riksorganisation, Förbundet för nationalsocialistiska jurister, Institutet för studiet av judefrågan och Nibelungen-förlaget. Under andra världskriget blev byggnaden svårt skadad i ett bombanfall, och 1950 revs den.
5. Att summan av antalet verk här skiljer sig från den ovan angivna kommer sig av att fyra titlar står listade under två kategorier: James von Wilpert – *Das Recht des III. Geschlechts* (juridik & rörelselitteratur); Karl Heinrich Ulrichs – *Memnon: Die Geschlechtsnatur des mannliebenden Urnings* (kulturvetenskap & rörelselitteratur); Elisar von Kupffer – *Lieblingminne und Freundesliebe in der Weltliteratur* (kulturvetenskap & rörelselitteratur) och Hermann Hafner – *Unzucht?* (juridik & rörelselitteratur).
6. För 12 exemplar går inget utgivningsår att fastställa, antingen för att titeln inte gått att identifiera (till exempel en samlingsvolym beskriven som *Verschiedene kleinere Schriften* – ”Diverse småskrifter”) eller för att det finns alltför många möjliga utgåvor (till exempel tyska översättningar av *Nya testamentet* eller Platons *Staten*).
7. Rapporterna fortsätter publiceras kvartalsvis i *Vierteljahresberichte des Wissenschaftlich-humanitären Komitees* under åren 1909–1923 – dessa har dock inte studerats för denna artikel.
8. I katalogerna får den svenskt sällskap av ett par översättningar till tyska: Anton Nyströms *Könslivet och dess lagar* och Seved Ribbings *Om den sexuela hygien och några af dess etiska konsekvenser*.
9. Thorsells redogörelse för Berlinvistelsen – och sitt liv i övrigt – går att läsa i Thorsell 1981.